

Ernestine S. Elster, Colin Renfrew (eds). Prehistoric Sitagroi: Excavations in North-east Greece, 2, 1968-1970. The Final Report (Monumenta Archaeologica, 20). Cotsen Institute of Archaeology at UCLA. Los Angeles, 2003.

За балканските праисторици разгорелият се с нова сила през първите десетилетия след края на Втората световна война хронологически дебат в югоизточноевропейската и анатолийска праистория достига драматичната си развръзка с емблематичния доклад на Г. И. Георгиев, изнесен на международния симпозиум по проблемите на европейския неолит в бивша Чехословакия (Прага - Либице - Бърно) през октомври 1959 г. и публикуван две години по-късно в разширен вид. Този дебат обаче има и по-нататъшно развитие, един от преломните моменти, което е т. нар. радиовъглеродна революция.

През 2003 г. Археологическият институт „Котсън“ на Калифорнийския университет в Лос Анджелис публикува под № 20 в поредицата си *Monumenta Archaeologica* „Праисторическа Ситагри: разкопки в Североизточна Гърция, 1968-1970“. Това издание излиза под научната редакция на Ърнестин Елстър и Колин Ренфрю и представлява вторият и последен том на публикацията на резултатите от разкопките на прочутата селищна могила в Източна Македония. От появата на първия том са изтекли близо две десетилетия и поради това, по необходимост, ще припомним обстоятелствата около проучването на тел Ситагри в контекста на дебата за хронологията и периодизацията на Балканите, Егея и Анатолия.

Ситагри, праисторическа селищна могила в равнината на Драма, е проучена през 1968-1970 г. в рамките на съвместен англо-американски проект под ръководството на Мария Гимбутас (тогава от Калифорнийския университет в Лос Анджелис) и Колин Ренфрю (тогава от Шефийлдския университет) - един наистина необикновен екип. Литовката Гимбутас, бежанка през Втората световна война, получава образованието си в Германия и по-късно емигрира в Съединените щати, където става известна с идеите си за Стара Европа. Неин пълен противовес е Ренфрю, изтъкнат представител на Новата археология, чийто пионер е Дейвид Кларк. И все пак двамата успешно провеждат разкопките на селищната могила, въпреки че Гимбутас междуременно ръководи други проекти в Босна (Обре, 1967-1968) и Македония (Анзабегово, 1969-1971).

Тел Ситагри е обитавана в продължение на повече от 3 000 години, от втората половина на неолита до ранната бронзова епоха. В рамките на този период са установени пет основни културни фази (според периодизацията на егейска-

та праистория): Ситагри I и II (среден неолит), Ситагри III (халколит), Ситагри IV и V (ранен бронз). Първият том с резултатите на разкопките излиза под научната редакция на Ренфрю, Гимбутас и Елстър през 1986 г. и съдържа описание на сондажите, както и подробни дискусии върху хронологията и радиовъглеродните дати, археоботаническите и археозоологическите останки, геоморфологията, керамичния комплекс и пластичните изображения. През 70-те години на XX в. селищната могила става един от най-известните обекти в европейската праистория. Благодарение на проучванията на Ренфрю, Ситагри изиграва една от главните роли в промяната на съвременните представи за ранноземеделската култура. Основен фактор на тази промяна е утвърждаването на естествена научните методи за датиране и главно на метода за радиовъглеродно датиране (C-14). Ренфрю по-рано от повечето си колеги осъзнава огромните им възможности и представя на широката публика последиците от „радиовъглеродната революция“, както я нарича той.

Въз основа на идеите на Томсен и Монтелиус, до средата на XX в. европейските праисторици разработват подробна относителна хронология, базираща се на типологията от материалната култура и стратиграфията на най-важните селищни могили на Балканите (Караново, Винча, Гумелница). Проучването на регионалните археологически култури достига най-голямо развитие в Германия, главно в лицето на Владимир Милойчич, който превръща Хайделбергския университет в най-големия център за проучване на европейската праистория. Тя обаче не може да се разглежда изолирано от останалия свят и решението на този проблем е намерено в Троя, която става основа за абсолютната хронология на праисторическа Европа. Естествено, датите от Троя не са абсолютни, а са обвързани с Троянската война, фиксирана ок. 1200 г. пр. Хр. и свързана с фазите Троя VI или VIIa. Фундаментален за тази система е принципът, че нищо в европейската секвенция не може да бъде по-древно от съответния му предполагаем троянски аналог, който се изразява с формулата *Ex Oriente lux*. Тази парадигма е свързана главно с проучванията на В. Чайлд и в една или друга степен остава валидна до началото на 70-те години. За континентална Европа този подход е формулиран в публикуваната през 1949 г. от Милойчич монография „Хронология на новокаменната епоха в Средна и Югоизточна Европа“. По-късно големият германски учен аргументира защитата си на традиционната археологическа хронология и подробно посочва всички недостатъци на метода за радиовъглеродно датиране, които, особено отначало, са многобройни и подвеждащи.

Ренфрю разбира, че от създаването се патово положение може да се излезе единствено с помощта на нови проучвания на селище, свързано с Балканите, Егея и Анатолия, при които да се регистрират сигурни строителни хоризонти, съдържащи органични останки, подходящи за радиовъглеродно датирание. Вследствие на успеха на този подход, до публикуването на първия том през 1986 г. хронологическият дебат вече преминава на друго равнище. Радиовъглеродното датирание триумфално се утвърждава и началото на европейската праистория окончателно се приема за далеч по-древно от Троя, въпреки че други селища в Анатолия скоро се оказват още по-стари - само че вече въз основа на радиовъглеродни дати. Днес едва ли са останали праисторици, които категорично да отричат ползата от калибрираните радиовъглеродни дати. Както всъщност и относителната самостоятелност на балкано-карпатската металургия.

В предговора на *Sitagroi 2* научните редактори накратко повтарят разгледаните по-горе цели на проучването, стратиграфията, количеството изкопана пръст и радиовъглеродната хронология, представени в първия том. По-нататък са обобщени четиринадесетте глави от новата публикация, повечето съдържащи пълни каталози на археологическите находки. Богатият илюстративен материал компенсира някои непълноти и неясноти в описанието.

Глава I, „Зърна, семена и плодове от праисторическа Ситагри“, съдържа проучването на ботаническите останки, дело на Джейн Ренфрю. Цел на анализа е да установи значението на различните видове растения, представени в отделните фази, както и да определи разликите между фазите. Анализирани са 232 проби от сигурен стратиграфски контекст, приблизително равномерно обхващащи петте фази. Подробно е изложена методологията на обработка на пробите, сравнени са предимствата и недостатъците на сухото пресяване и флотацията с вода. Различните растителни видове детайлно са разгледани по фази, след което резултатите са обобщени под заглавието „Връзки на праисторическото земеделие в Ситагри с други палеоетноботанически данни за древното земеделие в Северна Гърция и Южните Балкани“. От особен интерес са някои находки в специфичен контекст от фаза IV, напр. 25 жълъда и обикновена пача трева, смесени с черупки от миди в керамичен съд, открит в жилище и интерпретирани от автора като останки от супа от морски дарове, и 61 300 ечемични зърна и 213 жълъда, открити в зърнохранилище, поставено в по-голямо зърнохранилище в жилище.

Специално внимание е отделено на вероятното култивиране на лозата във фаза IV, регистрирано по семки и дръжки. Дж. Ренфрю отбелязва, че останките от култивирана лоза от Димитра и Дикили Таш са по-ранни и са синхронни със Ситагри III/IV. Нейното заключение, обаче, че

„нито диво, нито култивирано грозде е брано или е расло в по-северните части на Балканите по онова време“ (през неолита - б.м.), не отговаря на истината: останки от дива лоза са регистрирани в почти всички неолитни селища в Северна Гърция и България (по данни на Е. Маринова). Аналогична грешка е допусната по отношение на разпространението на смокините. Глава I е снабдена с приложение, съдържащо резултатите от анализа на ботаническите останки от Дикили Таш (разкопки на Д. Теохарис, 1967).

В глава II, „Костни оръдия и други артефакти“, Ърнестин Елстър публикува 613 предмета от кост и еленов рог. В изчерпателното изложение са представени видовете животни, от които са изработени оръдията, определени са съответните части от скелета, формално са типологизирани артефактите, разгледани са производствените процеси и начините на употреба на оръдията, въпреки че не са подложени на трасологически анализ. Включени са и някои хипотези за „предпочитанията“ на обитателите на Ситагри към животински видове и скелетни елементи за конкретни типове оръдия през различните фази. Глава II завършва с пълен и достатъчно подробен каталог на оръдията от кост и рог (Приложение 2.1), представени по фази и типове.

В Глава III, „Кремъчна индустрия“, Рут Трингам започва с анализ на суровините и техните източници и по-нататък разглежда стратегиите за производство на кремъчни оръдия, следите от употреба (трасологически анализ) и макроморфологичните особености на артефактите. Специално внимание е отделено на елементите от сърп като категория, която най-добре демонстрира връзката между форма и функция на кремъчните оръдия. Приложение 3.1 на Сарадис Димитриадис и Катерина Скуртопулу е посветено на петрографски анализ на суровините.

Правят впечатление някои важни особености на проучения комплекс. На първо място, голямата част от него (80 %) произхожда от фази II и III и почти също толкова голяма част от кремъчния материал от тези фази е събран с помощта на пресяване и флотация. И второ, 75 % от комплекса идват от сондажи, направени с цел проверка на стратиграфските наблюдения и ефикасността на различните методи за събиране на археологически материали. Ето защо по-голямата част от кремъчния комплекс е лишена от данни за контекста или поне не е свързана с архитектурни или стопански структури.

Въпреки съвестните и представителни анализи, от които особено полезни са корелациите между суровини, трасологически и морфологични данни, налице са някои досадни грешки и пропуски, напр. Средна Гора е „преместена“ в Североизточна България, а източникът на т. нар. меден кремък се търси в Родопите или Североизточна Тракия. Не мога да не спомена също лошото качество на рисунките, което може би е по вина на печатницата.

В Глава IV, „Петрология на огладените каменни оръдия“, Джон Диксън не стига много подалеч от резултатите на Трингам, като разделя използваните скални породи най-общо на местни или не, макар да предполага, че основният източник на неместните е Източна Тракия. Материалите обаче систематично и изчерпателно са анализирани и са представени в табличен вид (Приложение 4.1), което позволява по-нататъшното използване на данните - за абсолютно всички каменни артефакти! - за целите на по-обобщаващи заключения.

Ърнестин Елстър е автор и на Глава V, „Хромели, огладени оръдия и други каменни артефакти“, в която разглежда над 500 предмета от камък, разделени на три класа според морфологията и предполагаемата им функция: оръдия за първична обработка (брадви, тесли и длета), оръдия за мелене/счукване на храни (хромели, хавани, чукалки) и представителни предмети (мраморни съдове, боздугани, „скиптри“). Анализирани са хронологическото разпространение на класовете и формалното им вариране, наред с тяхното производство и употреба. Специално място е отделено на разглеждането на находките в техния специфичен контекст. Над 40 % от огладените оръдия произхождат от три структури във втората раннобронзова фаза, Ситагри V, наречени Зърнохранилищния комплекс, Дългата къща и Изгорялата къща, факт, който Елстър накратко разисква. В Приложение 5.1 Мартин Бисковски обсъжда някои аспекти на производството и употребата на огладените каменни оръдия, напр. хронологическите им промени и приложението на различни скални породи. Приложение 5.2 съдържа каталог на находките.

Глава VI, „Оръдия за предене, тъкачество и рогозарство“, също от Елстър, би могла да представлява и самостоятелно проучване, поради цялостното разглеждане на различните аспекти на тези дейности. Обсъдени са суровините, средствата за производство - прешлени за вретено (4 формални типа), шпули, тежести за вертикален стан (6 формални типа), „котви“ и куки - и косвени данни като отпечатъци от кошници, рогозки и тъкани върху глина, рисувани или връзани мотиви върху керамични съдове, предмети от кост и мидени черупки, свързани с тези дейности, и остеологически свидетелства (напр. нарастване на икономическото значение на вълнодайната овца във фаза III). Важна находка е отпечатъкът от ленена тъкан, открит във фаза I - най-ранното свидетелство за такава материя не само в Егея, но и в цяла Европа. Джеймс М. Адовейшо и Дж. Илингуърт отделно разглеждат отпечатъците от кошници и тъкани в Приложение 6.1. Оръдията са изчерпателно каталогизирани в Приложение 6.2.

Като основна цел на Глава VII, „Технологичен анализ на керамиката“, Елизабет Гарднър извежда установяването на връзка между технологиите на керамичното производство и праисторическа-

та металургия. Данните в този кратък текст, който обобщава резултатите от анализи, извършени преди около четвърт век, са представени по фази и керамични сортове (wares) и представляват полезно допълнение към Глави 11-13 от *Sitagroi 1*. Гарднър установява температура на изпичане на керамичните съдове между 750 и 1 100° C: стойностите във фази I-III рядко надвишават 1000° C, докато във фази IV - V повечето са по-високи. Беглият обзор на видовете огнища и пещи не само в Ситагри, но и в целия регион, обаче не допринася за установяването на търсената зависимост с металургията. По-нови са технологичните анализи на керамиката с графитна украса или графитирана повърхност в Приложение 7.1, но доста едностранчивото им обвързване с металургията очевидно не е в полза на проучването на самия керамичен комплекс. В Приложение 7.2 Колин Ренфрю обобщава резултатите от рентгеновите, микроскопските и въглеродните анализи на сивия пигмент от керамичния сорт, наречен „керамика с графитна украса“, за да стигне до предизвестеното заключение за състава му: въглерод, т.е. графит. Произхождащото от фаза III графитно конусче има многобройни аналози - голяма част от тях публикувани - от халколитни селища в Тракия, Югозападна и Североизточна България, въпреки че авторът цитира само една такава находка от Русе.

Глава VIII, „Метални предмети и металургия“, започва с наблюденията на Елизабет Слейтър върху 130 проби от метални артефакти и специфични керамични находки. Анализът предполага, че Ситагри III е единствената фаза, през която има данни за металургична дейност в рамките на самото селище. Колин Ренфрю подробно разглежда дискуссионната проблематика на балкано-егейската и европейската металургия в светлината на сведенията от Ситагри. Приложение 8.1 и 8.2 представляват каталози съответно на металните артефакти и фрагментите от поги и керамични съдове със следи от метал. В Приложение 8.3 София-Ана Щос разглежда рудните находища и обобщава анализа на оловните изотопи, според който металът във фаза III най-вероятно произхожда от Зидарово и Върли Бряг край Бургас и Аладаг в Таурус, а във фаза V - от Зидарово, Източните Родопи и Цикладите.

Мариана Николаиду представя наикитите в Глава IX според тяхната хронологична принадлежност, материал, типология, вероятна употреба и контекст на откриване. Особено впечатление прави блестящият анализ на предметите от мидени черупки, който изтъква предпочитанието към черупките от морски миди, главно *Spondylus* и *Glycymeris*, вписващо се в контекста на склонността изобщо към „екзотични“ материали като метал, определени видове камък и кости от диви животни. Макар и съхранени в ограничен брой и фрагментирано състояние, наикитите се разглеждат като ключови елементи в мрежите за снабдяване и размяна, отправна точка в мирогледа на

обществото, средства за предаване на културно значима информация и признак за обществена интеграция/диференциация. В Приложение 9.1 Никълъс Шекълтън анализира черупките от мекотели, а в Приложение 9.3 Мишел Милър обсъжда някои технически аспекти на производството на накити в Ситагри. Приложения 9.2 (Шекълтън) и 9.4 (Николаиду) представляват каталози на накитите съответно от мидена черупка и други материали.

В Глава X, „Особени керамични предмети: цилиндри, пинтадери, жетони, биконоиди и сфери“ (с Приложение 10.1, Каталог), Колин Ренфрю представя няколко групи артефакти със спорни функции, както от Ситагри, така и от Доксатон и Димитра в равнината на Драма. Без да се ангажира с конкретна позиция в дискусиата за произхода и функциите на тези находки - освен че отхвърля блискоизточния произход на керамичните цилиндри - той очевидно приема отдавна лансираната теза за биконоидите като „топчета за прашка“ (sling-bullets).

Под подходящото заглавие „Паралипомена“ (пропуснати неща), в Глава XI Елстър и Николаиду публикуват керамични предмети с особена форма или артефакти, които не са намерили място в *Sitagroi 1*: черпаци, преизползвани керамични фрагменти, „тапи“ за печи, фрагменти от съдове с необичайна форма, миниатюрни съдове, фрагменти от антропо- и зооморфни фигури, столчета/масички, плочи с кръгли ямички, керамични модели на брадви и пр.

В Глава XII, „Контекстуален коментар, фази I - V“, отново Николаиду и Елстър разглеждат по фази най-важните археологически структури от отделните сондажи и свързаните с тях находки. Рязко изпъква разликата между неолитния/халколитния и раннобронзовия пласт: докато във фази I - III разкопаната площ не позволява регистрирането на значими структури, фази IV - V са представени с вече споменатите Зърнохранищен комплекс, Дългата и Изгорялата къща.

В последната Глава, „Праисторически обекти в равнината на Драма“, Колин Ренфрю и Дейвид Харди представят резултатите и находките от теренните обходи в региона: 21 селища, датиращи

от късния неолит до античността (извън равнината на Драма са обходени още 4 селища в Източна Македония).

Книгата завършва със „Заклучителни наблюдения“ на Ренфрю и Елстър, в които отново е обобщен цялостният проект и са очертани възможностите за неговото развитие с недвусмислена покана за инициране на втора фаза теренни проучвания.

Въпреки отличните ми цялостни впечатления от редакторско-издателската работа, както и от постиженията на отделните автори, не мога да не обърна внимание на факта, че обсъждането на егейската металургия в светлината на откритията в Ситагри не надхвърля публикациите на Ренфрю и Слейтър отпреди три десетилетия. Пробите, взети за анализ в началото на 70-те години, отразяват един съвсем начален етап в развитието на археометалургията. А и самата Слейтър признава в *Sitagroi 2*, че използваната по онова време техника не е притежавала нито точността, нито чувствителността на съвременните системи. Подобни възражения се отнасят и за анализа на фрагментите от поти. Остава неясно дали керамичните фрагменти със следи от метал изобщо са от поти, а и авторите извеждат топенето на мед от сведенията за потите, пренебрегвайки по-логичната възможност голямата част от тази дейност да е била изнесена извън селището.

Каквито и забележки да бъдат изтъкнати - а те, естествено, са пропорционални на количеството представена информация - за всеки е очевидно, че публикацията на резултатите от разкопките на Ситагри се превръща в своеобразен еталон в проучването на късната праистория в балкано-егейския регион. Скромните три сезона сондажни разкопки на сравнително малка площ намират своето документално отражение в около 1200 страници текст и илюстративен материал. С този том Елстър и Ренфрю издават най-подробната публикация на резултати от разкопки на селищна могила в Югоизточна Европа, забележителен успех, който не може да бъде засенчен от отделни пропуски и незначителни грешки.

Крум Бъчваров

Цитирана литература:

Georgiev 1961: G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). - In: J. Böhm, S. J. De Laet (Red.). L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium Consacré aux Problèmes du Néolithique Européen, Prague-Libice-Brno 5.-12. oct. 1959. Praha, 1961, 45-100.

Milojčić 1949: V. Milojčić. Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas. Berlin, 1949.

Renfrew at all 1986: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster (eds.). Excavations at Sitagroi, a prehistoric village in Northeast Greece, 1 (Monumenta Archaeologica, 13). Los Angeles, UCLA Institute of Archaeology, 1986; по-нататък наричан Sitagroi 1.

Mechthild Schulze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnalen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, 1. Die Schnalen ohne Beschlag, mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jahrhunderts. Mainz, 2002.

Публикуването на серии паметници от музейните колекции представлява много трудоемка работа, но пък в повечето случаи резултатът е изключително полезен. Няма съмнение, че това е една от главните практически задачи на европейската археология, по отношение на широкия сравнителен анализ, който за ранното средновековие има особено значение. В този смисъл поредицата *Византийски токи за колани и коланни приложения в Римо-Германския Централен музей* представлява първостепенен интерес. Първата част е озаглавена от известната германска изследователка Мехтхилд Шулце-Дьорлам *Токите без допълнителни части, с плочка за закрепване и с неподвижна плочка от V до VII в.* Тя публикува 224 токи разделени на 92 типа в четири групи, означени с буквено-цифров код. Авторката е известна с перфектните си изследвания на кабинетен археолог от висока класа върху паметници на късната античност и ранното средновековие, специализирана предимно върху находките на т. нар. *дребна металопластика*.

Познавачите на този вид материя знаят, че тя създава значителни перспективи за изследването на сложния период, какъвто е преходът от античността към средните векове. Възможностите се състоят в това, че дребните метални находки се поддават на типологическо построение, а постоянните проверки и корекции усъвършенстват изградените редове, и те наистина стават маркери за хронологията на други видове паметници.

Авторката е направила едно кратко въведение, в което посочва основните съчинения и постижения по проблема, без подробно да "разказва" историята на проучванията.

Четири групи паметници се коментират в четири глави: *А. Токи без допълнителни част (с. 6-35); В. Токи с плочка за закрепване (с. 36-83); С. Токи с касетъчна плочка за закрепване (с. 84-145); D. Токи с неподвижна плочка (с. 146-235).* В края на всяка глава има кратък коментар на резултатите от изучаването на паметниците от групата.

Изследването представлява един перфектно илюстриран каталог на типове, в който екземплярите от Централния музей в Майнц са като че ли само пример и повод за подробна характеристика. Направен е с цел максимално удобство за читателя - в текста се намират всички известни аналогии на паметника, заедно със съпровождащия го материал и публикациите. Всяка тока от каталога е представена с фотос и графика, а на места са използвани графични изображения на сравнителен материал от чужди публикации. За повечето типове има карти с местона-

ходищата, чиито списъци цитират и съответната публикация.

Типологията е изградена по формално-морфологичен принцип, което е удобно за означението и подреждането на материала. Това обаче се отнася само до практическото ползване на публикацията като справочник. Иначе в групите са събрани твърде разнообразни паметници без възможност да се построят, макар и частично типологични редове.

В първата част - *А. Токи без допълнителни части* попадат разнородни по форма и декорация рами, едни от които (както показва и самото изследване) биха могли да бъдат част от токи с подвижна плочка. Би могло да се отделят онези, за които няма никакви данни да са използвани с подвижна плочка, а останалите да бъдат коментирани във втората част на изследването, озаглавена: *В. Токи с приложения за закрепване.* Там са събрани токите с подвижна плочка, т.е. въпросната плочка е свързана с рамата чрез шарнир, към който е захванат и шипът (езикът). В действителност става дума за две групи принципно различни паметници - първите са токите с плочка от бронзова ламарина сгъната по оста на рамата, в която се прокарва и захваща с нитове ремъкът, а вторите имат лята масивна плочка, с изгънена извита в предния край по оста на шарнира, пластина. Но не тази е принципната разлика между тях, а начинът за фиксиране на токата към ремъка. При първите това става чрез "свободни" нитове, много от които с декоративни полусферични глави, а при вторите (където понякога плочките са две, успоредни) с плоски петлици отлети заедно с плочката или споени към нея с твърд припой. Токите, чиито плочки имат петлици са обикновено В-образни (авторката ги нарича "бъбрековидни"), което при другите не се среща. Разделянето на двете групи става още категорично при уточняване на тяхната датировка - токите с плочки от прегънатата ламарина се употребяват от IV - най-късно до средата на VI в., а тези с лети плочки - изключително през втората половина на VI в. Възможно е едните да заменят другите, но вече с различна морфология и технология.

Анализът на токите с подвижна лята плочка и плоски петлици за закрепване към ремъка показва, че те във всяко отношение трябва да се отнесат в последният раздел от изследването: *D. Токи с неподвижна плочка.* Там са представени най-разнообразни по форма и украса на плочката и най-разпространените типове ранновизантийски токи. Сред тях се намират еталонните паметници, получили идентификацията си по първите местонаходища - например тип *Сучидава* или тип *Сиразуза*, което лесно се запомня и е практично, но пък не е реално като културно пространство. Например, от обекти на Кримския полуостров са известни два пъти повече токи тип *Сиразуза*, отколкото от цялата територия на Италия, да не говорим в Сицилия, откъдето се знаят само две.

Маркирането на отделни паметници по местонаходища, ако и да е "образно", вече остаря, понеже е натрупан твърде много и с разнопосочна характеристика материал. Токите с неподвижна плочка са разнообразни, не само по форма на самата плочка (рамите са само няколко варианта), но и по размери, което подсказва, че те не служат само за затягане на колани, а и за други ремъчни сбруи и части на облеклото. В края на тази част са представени два типа токи за закопчаване на чанти, идентифицирани още през 60-те години от покойната З. Юнце, но твърде вероятно е при специални занимания с малките по размер образци да се появят такива обяснения и за други находки с подобен характер. В същата група (D) са представени и няколко комплекта от токи и накрайници, при които накрайниците почти повтарят плочките на токата. Това нарушава принципа формулиран в заглавието, че в тома са публикувани само токи, но пък е целесъобразно, защото комплекти се срещат рядко и е неправомерно да се разделят с формална мотивация.

Най-компактна по отношение на типологията е третата група - С. Токи с касетъчна плочка за закрепване (с. 84-145). Става дума за токи, чиято плочка е украсена с инкрустирани в касети цветни стъкла и по-рядко полускъпоценни камъни. Те са добре известни от различни публикации. Вероятно принадлежат или са деривати на луксозно производство. Те са обединени не само по този признак, но и по масивната изработка, технологията и начина на закрепване. Различават се донякъде по формата на рамата и най-вече по формата на плочката. Всичките 36 паметника авторката е разделила на 20 типа, което показва изключително разнообразие и широкото им производство. Повечето от тях са намерени в Мала Азия и Близкия Изток и това също е многозначително по отношение на техния генезис. Една от токите е златна, двадесет от позлатен бронз, четирнадесет от бронз. Явно те копират непосредствено луксозни екземпляри, което не може да се каже, например, за токите от група D. Иначе те се свързват пряко с група В, тъй като имат

същия начин на закрепване - с подвит край на плочката, която понякога е дебела и куха, подобно на касета и свободни нитове, минаващи през двете плоскости.

Изследването е илюстрирано с много добра графична таблица на хронологическите рамки за всеки тип. Те са в хоризонтален ред, означени само с цели и половин столетия, но вътре границите, маркирани с тъмна ивица, се разполагат в потясна от едно десетилетие норма. В такъв случай се налага читателят внимателно да изучи нюансите на обясненията в текста, за да разбере, какви всъщност са истинските хронологически параметри. Това донякъде се мотивира с не винаги устойчиво установените рамки, но от друга страна не е удобно за многократно и бързо боравене с тома.

В края на книгата има списък на съкращенията на използваната литература, който е наистина пълен. Отделните пропуски се отнасят за случайни находки, публикувани в малотиражни издания от Югоизточна Европа, включително България, до които авторката не е могла да достигне.

Последен е сравнителният списък на инвентарните с каталожните номера, задължителен за такъв вид издания.

В заключение мога да кажа, че първият том от изданието на сбирката ранновизантийски метални украси за колани от фонда на Римо-Германския Централен музей в Майнц изпълнява отлично своето предназначение. Той не само въвежда в научен оборот многозначителен материал, но и предлага подробен компактно композиран коментар. За изследователите книгата ще е изключително полезна, понеже изучаването на тази материя в България още е в самото си начало. Не напразно цитираните български автори са само четирима с три заглавия, две от които представят паметниците съвсем елементарно. В същото време в музеи и частни сбирки ранновизантийските метални украси за колани са трудно обозримо количество, но за тях европейската археология няма и представа.

Станислав Станилов

Виолета Нешева. Богоспасният Царевград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.

Монографията е разделена на три глави, предшествани от кратък предговор и увод с история на проучванията на терена. В края са дадени три приложения. В първите две са интерпретирани средновековните паметници от епохата на турското робство. Необяснимо е защо В. Нешева е решила да ги даде в приложения, а не като обособена глава в основния текст. В третото приложение К. Хаджиев анализира отново известният

надпис с името на Св. Параскева, открит в Дворцовата църква. Той има определено място при някои предположения на авторката. Едно от достоянията на труда е неговият илюстративен материал. Текстът е онагледен с много чертежи, идейни графични реконструкции, рисунки и фотоси. Книгата е написана на хубав, ясен, увлекателен и на места дори емоционален език.

Още в Предговора В. Нешева категорично заявява (аргументите за това са изложени във Втората и Трета глава), че пространството северно от владетелския дворец е оформено като главен Дворцови площад при властването на цар Иван Асен II, а малкият еднокорабен храм в източната

му периферия е църквата „Св. Петка Търновска“, в която по времето на същия цар са били положени мощите на светицата.

В Увода авторката подробно преразказва някои легенди битували сред местното християнско и мюсюлманско население векове наред, свързани с прочутата джамия на Феруз бег, строена през 1435 г. на Царевец, и с църквата „Св. Петка“. В тази част на труда коректно е изложена историята на археологическите проучвания, извършени на т. нар. обект 6 в продължение на много години от различни изследователи.

Проведените във втората половина на ХХ в. интензивни теренни проучвания на хълма Царевец във Велико Търново, предоставиха на науката изобилни археологически данни за историята, хронологията, топографията и стратиграфията на града, неговото устройство и архитектура, бит, материална и духовна култура. Всяка публикация, отразяваща тези проучвания в последната столица на средновековна България предизвиква обясним интерес. Не прави изключение в това отношение и рецензираният тук монографичен труд на Виолета Нешева, в който се представят и анализират резултатите от изследването на средновековния пласт върху терена северно от царския дворец (т. нар. обект 6).

Глава I е разделена на две части. В първата са представени малкото и силно обезличени останки на селище от епохата на Първото българско царство. Авторката извлича максимална информация от оскъдния материал. Правилно е определена горната хронологическа граница от съществуването на селището - края на Х - началото на ХI в. Въпреки някои колебания по отношение на долната граница, тя е склонна да я постави във втората половина, дори края на IX в.

Основание за това е наличието на малък християнски некропол от ранното средновековие. Авторката безусловно приема заключението на А. Попов, един от изследователите на Велико Търново, че през Х в. там се намира една от значителните крепости на българската държава. В. Нешева преценява, че аргументите за подобно твърдение са достатъчни и убедителни. Не приемам за сериозно обаче твърдението, че мънистата и гривните от синьо стъкло са характерни славянски накити (с. 21). Стъклените накити се появяват в бита на българите под влияние на византийската култура и се разпространяват широко след падането под византийско робство.

Втората част на същата първа глава е посветена на останки от епохата на византийското владичество и началните десетилетия на Второто българско царство. Като оценявам положително направеният анализ на материала, си позволявам да направя някои бележки към тази част на труда. Предполагамата двуетажност на сградите не означава непременно представителни функции (с. 22). Пресилено е зле запазените зидове в североизточния край на Двореца да бъдат определени като останки от ансамбъл-резиденция на ви-

зантийската управа от началото на ХI в. (с. 22). Не се предлагат достатъчно археологически доказателства за подобен извод, особено по отношение на хронологията. Не са убедителни и археологическите факти за твърдението, че комплексът от трите сгради (№ 1 - 3) през разглеждания период имат производствен характер.

Прецизно са представени и коментирани строителните останки на територията на площада, оформящи архитектурната му рамка. Приемлива е и идейната реконструкция на хоризонталната планова композиция (чертеж ХI), както и на тази дадена във височина (чертеж ХII). Приемам констатацията на авторката, че в големите светски постройки в западната периферия на площада са живяли заможни хора, принадлежащи към елита на търновското общество. Но не съм убедена, че в тях се е извършвала някаква производствена дейност, според В. Нешева - железаро-ковашка, в непосредствена близост до Двореца. Липсват останки от производствени съоръжения, специализирани сечива, бракувана продукция и др., които биха подкрепили такъв извод. В изложението авторката правилно заключава, че площадът е дворцов. За това свидетелства преди всичко местоположението му. Безспорен е и изводът, че той е главен комуникационен възел на Царевец, но определянето му като търговско средище е базирано върху недоказано с археологически материали предположение за осъществявана търговска дейност в жилищата А, В, С.

В обширната втора глава последователно са интерпретирани планово-пространствената композиция и функциите на площадното пространство пред главния вход на владетелската резиденция, откритите при разкопките керамика и некропол. Още в началото на главата авторката заявява, че основното преустройство и благоустройство на площада е станало по времето на цар Иван Асен II. Изводът е основан предимно върху общо-исторически съображения. Не са посочени други, освен монетните находки, археологически факти (стратиграфски данни и др.) за подобно категорично твърдение по отношение на абсолютната хронология на проучения терен. Всъщност В. Нешева е убедена, че оформянето на дворцовия площад е замислено и изпълнено едновременно, и обвързва абсолютната му хронология с тази, предложена за Двореца от други изследователи. Интересна и нелишена от основания е идеята ѝ, че необнародваната църква № 5, разположена северно от сграда С, е главната катедрална църква на града.

Много изчерпателно е разгледана битовата керамика, открита при проучването на дворцовия площад. Особено внимание е отделено на художествената, изработена в техника сграфито. Прецизните описания на отделните орнаментални мотиви и композиции отлично са онагледени с изобилен, и добре направен илюстративен материал.

Стегнато, но пълноценно е представен и интерпретиран некрополът, възникнал около църква

№ 4, в източната периферия на площада и функционира през XIII-XIV в. Похвален е подходът на авторката да представи обективните данни от проучването на 41 гроба в таблица. По този начин са избегнати дългите и в много случаи отегчителни каталожни описания. Положително впечатление прави и предложената идейна графична възстановка на костюма на млада жена, реконструиран въз основа на находки в гроб № 21.

Третата глава е може би най-важната в книгата. В нея В. Нешева много обстойно излага своите аргументи в защита на идеята, че Църква № 4 е тази, в която по времето на цар Иван Асен II са били положени пренесените във Велико Търново свети мощи на Параскева Епиватска. Не отхвърлям хипотезата, но не я приемам и безрезервно. Смущава обстоятелството, че в руините на дворцовата църква са открити фрагменти от надпис върху мраморна плоча, в който фигурира името на светицата. По палеографски белези той се датира в XIV в. К. Хаджиев предполага (с. 229), че надписът е свързан с дарителство

при преустройството на църквата в Двореца по времето на цар Михаил Шишман. Дворцовата църква според мен с по-голямо основание може да бъде определена като царска църква или своя църква на владетеля Иван Асен II, както я наричат в писмените извори, отразяващи церемонията по пренасянето на мощите на Св. Петка във В. Търново.

В заключение искам да подчертая, че оценявам монографичното изследване на В. Нешева като нейно лично постижение и принос в научната ни книжнина. Направените критични бележки по отношение на някои изводи в монографията на В. Нешева не натежават над достойнствата ѝ. Допускам, че направените пропуски се дължат преди всичко на факта, че при подготовката на труда си за печат авторката е била принудена да борави с документация от разкопките на т. нар. обект 6 на Царевец, правена от други проучватели, някои от които са вече покойници.

Ирина Щерева

M.ª Angeles Gutierrez Behemerid. La decoración arquitectónica en la colonia Clunia Sulpicia (Studia Arqueologica, 92) Universidad de Valladolid. Valladolid, 2003, 262 p., 267 ill.

Въпросите относно приложението, развитието и изследването на архитектурните детайли от територията на римската провинция Иберия многократно са поставяни и разглеждани в испанската археологическа литература: градовете Кордоба и Таррако са проучвани от Х. фон Хезберг и П. Пенсабене, архитектурната декорация от форума на Аугуста Емерита е анализирана от Х. Л. де ла Баррера и т.н.

От 1995 г. авторът на рецензираната монография осъществява археологически разкопки в колония Клуния Сулпиция. В изследването му е представена архитектурната декорация от града. Коментарната част съдържа 233 страници текст. Разгледаните архитектурни елементи са илюстрирани с множество графики и богат снимков материал (267 бр.). Книгата е издадена с много добро качество и включва следните части: *Въведение*; *Описание на материалите*; *Приложение*; *Изследване на стила*; *Основна библиография* (с. 235-239); *Фигури* (с. 243-259).

Откритите досега архитектурни детайли от колония Клуния Сулпиция са представени и най-общо интерпретирани в първата част - *Въведение* (с. 7-10). Чрез стилов анализ авторът доказва голямата строителна активност през юлиево-клавдиевата и флавиевата епохи.

Частта *Описание на материалите* (с. 11-149) е в седем раздела, в които са разгледани архитектурно-декоративните елементи, произхождащи от

различни градски структури и архитектурни комплекси: 1. Форум (храм на Юпитер; *Aedes augusti*; таберни на форума № 7, 8 и 9; т. нар. „Триделен храм“; таберна № 2; таберна № 11 - с. 11-39); 2. Театър (с. 39-61); 3. Флавиева сграда (с. 61-71); 4. Сгради на термалните извори (Аркос I; Аркос II; терми на форума) (с. 71-84); 5. Домашна архитектура (къща № 1; къща № 3) (с. 84-98); 6. Друго местонамиране („Стеничките“; кардо зад таберна № 12; кардо с „Тригълната къща“) (с. 99-100);

7. Неизвестно местонамиране (с. 100-149). Представени са 267 каталожни номера, включващи фрагменти или цялостно запазени коринтски, йонийски и пиластрови капители, колони, бази за колони, части от касетираны тавани, корнизи, основи, пиедестали, фрагменти от надгробни паметници, релефи с изображения на растителни и други мотиви (военно снаряжение, оръжия, музикални инструменти и др.). За всеки каталожен номер е изготвен пълен паспорт с необходимите данни - описание, местонамиране, материал (предимно местен камък), размери, степен на запазеност, библиография.

В *Приложение* (с. 150-176), само с текст и без илюстрации, са описани 245 допълнително открити архитектурни детайла.

В частта *Изследване на стила* (с. 177-233) са разгледани паметниците от каталога съобразно тяхното местонамиране и датировка. Обособени са два раздела, в които са включени съответно паметниците от първата (с. 177-205) и втората половина на I в. (206-228).

Архитектурната декорация от първата половина на I в. обхваща паметниците от тибериевата и клавдиевата епохи.

През тибериевата епоха преобладава строителство в коринтски стил, представено от капители и корнизи. Установена е връзка между форума, храма на Юпитер и малките размери на таберна № 8 и *Aedes augusti*. Повечето от материалите от архитектурната пластика от форума (с. 177-184) са свързани със строителството на храма на Юпитер - фрагменти от атически бази, фус, различни коринтски капители, части от корнизи и акротерии. Отбелязана е появата на изображения на кантароси, малко прилагани в схемата на коринтските капители. Авторът установява зависимост между времето на изработване и качеството на релефите, украсени с акантови листа. Дефинирана е формата на асиметричния акант, чието начало на разпространение е в моделите от Августовия форум в Рим. Корнизите са изработени от три независими блока, като техни паралели се откриват в предавгустовата епоха в храма на Марс Ултор, Сатурн, Конкордия и Кастор (с. 180). Анализът на елементите от театъра (с. 185-186) установява по-честа употреба на симетричния акант, като са комбинирани двата варианта на аканта - симетричен с чаша и каулис и несиметричен.

Според автора, през клавдиевата епоха (с. 186-205) започва голямата строителна експанзия в колония Клуния Сулпиция. След форума вниманието е насочено към театъра. Както и в другите римски градове, и тук „фазата мраморизация“ (т.е. приложението на мрамора) съществува успоредно с употребата на местен камък (с. 187). Форумът, който включва базиликата и театъра, дава възможност да се проследят промените в декоративната и композиционна схема на архитектурната пластика (с. 187-194). Значителното количество примери, представящи клунийската архитектурна декорация, са аналогични на тези от други части на Империята (Рим - интериора на Емилиевата базилика и *Ara Pacis*; Шершел; вътрешността на Иберийския полуостров - Кордоба и Тарагона) (с. 190). Наред с каноничните архитектурни форми, от театъра (с. 191-194) произхожда група от коринтски капители, които репродуцират модели от късноавгустово-тибериново време. Те съответстват на три различни модула и се отнасят със сигурност към епохата на Клавдий (с. 192). Авторът предполага съществуването на ателие, свързано с града, чието производство на специфична архитектурна декорация е било предназначено за театъра (с. 194). Материалите без данни за местонамиране (с. 194-205) произхождат според автора от обществени, възпоменателни, гробни или други постройки. Тези фрагменти намират паралели в подобни от Аквитания от същото време, както и в една група от Парма (Северна Италия), изработена в местно ателие. Хронологически те са поставени в средата на I в. и са свързани с триумфалната архитектура в града (с. 203).

Крайт на юлиево-клавдиевата епоха бележи голяма строителна активност на форума на гра-

да. С втората половина на I в. е свързана и първата фаза на сградите Аркос I и Аркос II, таберни № 7, 8 и 9, триделния храм, *Aedes augusti*, базиликата и др. (с. 206-228).

В групата паметници от втората половина на I в. са включени всички единични архитектурни елементи (клунийски капители), които имат обща типологическа линия и дават основание да се причислят към продукцията на едно и също ателие. Тази форма според Бемерид е типично провинциална и след Флавиите нейната употреба прекъсва. Локализира се основно в Сент, Аутуум, Ним и Екс ан Прованс. Според Келер тя е ограничена в Галия и Рейнската област (с. 214). Примерите от Испания произхождат от Софуентес (Сарагоса) и Валерия, а от Португалия - от Реторта и Сан Мигел де Ординас. Всички те са датирани в епохата на Флавиите.

Сред детайлите без данни за местонамиране (с. 227-228) се откроява фрагмент от фриз от обществена сграда, украсен с релеф с два ероса. Фризът датира от края на I в. Иконографски еросите показват връзка с елинистическата епоха и конкретно с Пергам, добре повторени в римския свят в епохата на Домициан. Релефът е изработен в местно ателие и показва интерпретиране на модели в местна среда.

В края на главата, посветена на стилового проучване на паметниците на архитектурната декорация, е отделено специално внимание на занаятчийските работилници и материали (с. 229-233). Анализирайки различни архитектурни елементи, авторът проследява еволюцията в стила и формите на клунийските официни през I в. Ателиетата, които работят за форума (храм на Юпитер, таберна № 8) и за театъра, прилагат модели от предавгустовата декоративна традиция и използват популярни за времето шаблони. Дейността им се наблюдава и в архитектурната скулптура на сгради, конструирани по-късно. През клавдиевата епоха ателиетата запазват традициите при изработване на коринтските капители и базите, като с въвеждане на трето листо е обособен специфичен тип на коринтски пиластрови капители.

Според автора, по-различната композиция на капителите от театъра е резултат от работата вероятно на пътуващи майстори-каменоделци. Предполага се гостуващо от вътрешността на провинцията каменоделско ателие, изпъгнало архитектурната скулптура на театъра и въвело изцяло нов модел на изображение на кантароса, различен от тези в Клуния. Работилницата е използвала местни камъни и мрамор от Еспехон.

Установена е еволюция в работата на ателието в края на юлиево-клавдиевата епоха, изразяваща се във въвеждането на нови модели и собствен стил. През втората половина на I в. е констатирано ремоделиране на някои сгради: базиликата, съда (*Aedes augusti*), триделния храм, двете термални сгради Аркос I и Аркос II, „Сградата на Флавиите“ (с. 231).

Голямата активност на клунийското каменоделско ателие през юлиево-клавдиевата и флавиевата епохи е характерна с експанзия на провинциалните форми. Притокът на галска и рейнска продукция, циркулирала в зоната на Аквитания, е обяснен от автора с географското местоположение на Клуния недалеч от Аквитанския път, служил като трансмисия на различни модели. Отбелязано е адаптирането на модели от метрополията в работата на местните ателиета.

Активизирането на официните е обяснено с разширяване обема на строителство през този период (обществени и други сгради, надгробна архитектура, изработване на посветителни и възпоменателни паметници и т.н.). Не е изяснена дейността в жилищната архитектура, предвид

малкото открити архитектурни фрагменти (предимно бази).

Представеният труд обобщава развитието на архитектурната декорация в колония Клуния Сулпиция през I - началото на II в. сл. Хр. Той проследява дейността на каменоделските ателиета (местни и гостуващи) и еволюцията на архитектурните декоративни мотиви. Книгата дава възможност да се открият близки за българските земи паралели. Хронологическото им отнасяне съобразно приведените аналогии от Испания, Португалия, Франция, Северна Африка и Мала Азия притежават същата хронологическа и стилна характеристика като редица архитектурни детайли от балканските провинции.

Светла Петрова